

Bożena Kubit

Muzeum w Gliwicach

Etnograf w mieście. Projekt wielokulturowości w Muzeum w Gliwicach

Odkrywanie lokalnego dziedzictwa kulturowego jest jednym z naczelných zadań muzeów regionalnych. Dorobek najbliższej społeczności nie tylko powinien być badany, opisywany, gromadzony i prezentowany na wystawach¹, ale też działania muzealników powinny być formą dialogu z najbliższym środowiskiem, dialogu zakładającego bycie obok i współdziałanie. Takie działania mieszczą się w nurcie postrzegania muzeów jako instytucji służących pielęgnowaniu tożsamości i dialogu.

Po przemianach w Polsce pod koniec XX wieku stało się możliwe badanie i przedstawianie wielu przemilczanych wcześniej aspektów przeszłości i teraźniejszości, w tym także dotyczących wielokulturowości oraz mniejszości narodowych, etnicznych i religijnych. Badania takie bywają prowadzone przez historyków, ale mogą być także domeną etnografów i antropologów kultury. W takim przypadku mamy zwykle do czynienia nie tylko z opisywaniem historii i teraźniejszości badanych mniejszości i subkultur, ale także z ukazywaniem różnorodnych kontekstów towarzyszących omawianym zagadnieniom. Etnograf przedstawia możliwie pełny kontekst kulturowy, jaki wiąże się z danym tematem, co niezmiernie urozmaica i wzbogaca wyniki badań i prezentacje poszczególnych grup i społeczności.

¹ Zgodnie z obowiązującą Ustawą o muzeach z 1996 r.: „Muzeum jest jednostką organizacyjną (...), której celem jest gromadzenie i trwała ochrona dóbr naturalnego i kulturalnego dziedzictwa ludzkości o charakterze materialnym i niematerialnym, informowanie o wartościach i treściach gromadzonych zbiorów, upowszechnianie podstawowych wartości historii, nauki i kultury polskiej oraz światowej, kształtowanie wrażliwości poznawczej i estetycznej oraz umożliwianie korzystania ze zgromadzonych zbiorów”.

Odkrywanie i ukazywanie historii lokalnej jest jednym z naczelných zadań gliwickiego Muzeum. Instytucja ta powstała w 1905 roku w niemieckim wówczas mieście Gleiwitz jako Oberschlesische Museum (Muzeum Górnośląskie), stając się jednym z pierwszych muzeów na Górnym Śląsku. Od 1945 roku funkcjonuje jako Muzeum w Gliwicach. Obecnie placówkę tworzą następujące działy główne: archeologii, etnografii, historii, sztuki i rzemiosła artystycznego, fotografii artystycznej. Na gliwickie Muzeum składa się pięć oddziałów: Willa Caro, Zamek Piastowski, Oddział Odlewnictwa Artystycznego, Radiostacja Gliwice i najnowszy oddział – Dom Pamięci Żydów Górnośląskich.

Ta różnorodność działów i oddziałów Muzeum stwarza niepowtarzalną okazję do bieżącej, codziennej współpracy przedstawicieli różnych dziedzin humanistyki, w szczególności historyków, historyków sztuki, archeologów i etnografów. Wymiana poglądów, dyskusje nad poszczególnymi zagadnieniami, poszukiwania i badania w tak różnorodnym gronie stwarzają świetną sposobność do pogłębionego i szerszego spojrzenia na zagadnienia ze swojej dziedziny oraz wskazują na różne metody badawcze w dziedzinach pokrewnych. Dlatego też niejednokrotnie w takich placówkach przykładowo etnograf staje się po części historykiem, a historyk prowadzi działania typowo etnograficzne.

Muzeum w Gliwicach od początku swego istnienia koncentrowało się przede wszystkim na historii lokalnej, tzn. historii miasta i regionu, realizując te zadania zarówno poprzez kolekcjonowanie zabytków, jak i różnorodne wystawy, publikacje, wykłady, różne wydarzenia, spotkania itp.². Działania te zostały spójniskowane zwłaszcza w ostatnich dziesięcioleciach, kiedy to wystąpiła możliwość ukazywania przemilczanych wcześniej elementów przeszłości. Jednocześnie skierowano swe zainteresowania nie tylko na przeszłość odległą, ale także na wydarzenia z historii najnowszej.

Od 2001 roku wielokulturowość Gliwic i regionu jest naczelnym tematem mojego autorskiego projektu realizowanego w gliwickim Muzeum³. Gliwice to miasto wyjątkowe. Miasto, w którym występuje mieszanka ludzi, kultur, obrzę-

² Muzeum w Gliwicach realizuje wystawy stałe i liczne wystawy czasowe, zajmuje się wydawaniem publikacji, głównie katalogów zbiorów i publikacji towarzyszących wystawom, Rocznika Muzeum w Gliwicach i wydawnictw tematycznych w ramach serii monograficznej oraz jest organizatorem konferencji, wykładów, spotkań, koncertów, warsztatów dla dzieci i młodzieży oraz innych wydarzeń, takich jak np. Gliwickie Dni Dziedzictwa Kulturowego.

³ Będąc kierownikiem Działu Etnografii Muzeum w Gliwicach, jednocześnie realizowałam i współorganizowałam projekty typowo etnograficzne, takie jak: dwie etnograficzne wystawy stałe (w Willi Caro; lata 2000–2008, w Zamku Piastowskim od 2008 roku), coroczny konkurs i wystawy *Najpiękniejsze Kroszonki*, a następnie *Górnośląskie Kroszonki* (lata 1996–2011), coroczne wystawy bożonarodzeniowe, w tym cykl wystaw szopek: śląskich, krakowskich, włoskich (lata 2005–2008), cykliczne imprezy: *Wielkanocne Spotkania z Tradycją*, *Artystyczny Jarmark Bożonarod-*

dowości, języka. Wielokulturowość, wynikająca z dziejów miasta, niezmiennie wpływa na jego aktualne oblicze i ciągle zaskakuje. Odkrywanie w dzisiejszym mieście narosłej przez wieki różnorodności jest fascynującym zadaniem.

Głównym założeniem i celem wieloletniego projektu było – i jest nadal – wydobywanie i ukazanie złożonej przeszłości regionu śląskiego, w szczególności Gliwic, oraz zachowanego do dzisiaj wielowymiarowego dziedzictwa materialnego i duchowego. Celem jest także upowszechnienie wiedzy na temat różnorodności, jaka występowała w przeszłości i wpływa na dzisiejszy charakter miasta i regionu, oraz zachowanego dziedzictwa kulturowego.

Cykl pod tytułem *Gliwickie mniejszości* – od 2011 roku noszący tytuł *Wielokulturowość Gliwic* – realizowany był poprzez kolejne programy badawcze, wystawy, publikacje, a także konferencje, pokazy, spotkania itp. W ramach cyklu zrealizowałam następujące projekty:

- *Ormianie w Gliwicach* (2001),
- *Ewangelicy w Gliwicach* (2003),
- *Żydzi gliwiccy* (2005),
- *Gliwiccy Kresowianie* (2011),
- *Schönwald – wieś z przeszłości* (2013).

W każdym z projektów ukazana została specyfika tytułowej społeczności, jej historia w skali lokalnej i w szerszym wymiarze – regionalnym, krajowym, częściowo również międzynarodowym – a także jej wpływ na rozwój Gliwic i regionu. Każdej wystawie towarzyszył katalog lub inna publikacja i różnego rodzaju wydarzenia. Podkreślić należy, że wydarzenia dodatkowe w wyraźny sposób ewoluowały: kolejne wystawy coraz bardziej wzbogacane były o towarzyszące im wykłady, koncerty, spotkania, a więc formy poszerzające muzealne ekspozycje. Dzięki takim działaniom w pełniejszy sposób ukazywano dorobek kulturowy omawianych wspólnot, stwarzając jednocześnie uzupełniającą interpretację dla obiektów zgromadzonych w salach Muzeum.

W dalszym ciągu wywodu skrótowo przedstawię wymienione projekty i związane z nimi inne działania oraz omówię, jak te poczynania aktywizują i zmieniają lokalną społeczność.

Ormianie w Gliwicach⁴

Prezentacja tej wyjątkowej społeczności miała na celu ukazanie losów ludzi – polskich Ormian – przesiedlonych w 1945 roku do Gliwic i na Śląsk z dawnych Kresów Wschodnich. Wiązało się to z przeniesieniem zupełnie nieznanymi i odmiennymi tradycjami, innej obrzędowości religijnej i zwyczajów rodzinnych.

Termin „Ormianie polscy” odnosi się do potomków dawnych przybyszów z Armenii, którzy już od XI wieku osiedlali się na terenach należących w późniejszym czasie do Polski. W ciągu wieków stworzyli oni liczące się społeczności na wschodnich terenach Rzeczypospolitej: m.in. we Lwowie, Kamieńcu Podolskim, Jazłowie, Zamościu, Brodach, Buczaczu, Stanisławowie, Łyścu, Horodence. W początkowym okresie zajmowali się głównie handlem i rzemiosłem, zaś w XIX wieku weszli w kręgi ziemiaństwa oraz środowisk naukowców i artystów. Asymilując się, zachowali poprzez wieki poczucie odrębności swego pochodzenia, w czym dużą rolę odegrał Kościół⁵ z katedrą ormiańską we Lwowie na czele. Po II wojnie światowej społeczność ormiańska uległa rozproszeniu, osiedlając się głównie na Górnym i Dolnym Śląsku. Ormianie zamieszkali przede wszystkim w Gliwicach, Katowicach, Bytomiu, Zabrze, Opolu, Oławie, Strzelinie, Brzegu, Wrocławiu, a także w Krakowie, Warszawie, Trójmieście i w innych miejscowościach. Początkowo głównym miejscem scalającym tę społeczność były Gliwice, a z czasem wykształciły się inne ośrodki kultywowania tradycji ormiańskich: w Krakowie, Gdańsku i Warszawie.

Ormianie, którzy zamieszkali w Gliwicach, wywodzili się z miast i okolic Lwowa, Stanisławowa, Horodenki, Łyśca i Kut. W Gliwicach już w 1945 roku przekazany został do ich użytku kościół pw. Świętej Trójcy⁶. W pierwszych powojennych okresie posługę duszpasterską pełnili księża ormiańscy, którzy także przybyli z Kresów: w latach 1945–1964 był to ks. Kazimierz Roszko (1916–1987), a w latach 1969–1973 ks. Kazimierz Romaszkan (1909–1973)⁷ [Isakowicz-Zaleski 2001]. To właśnie obrządek ormiańskokatolicki i praca duszpasterska księży były najważniejszymi czynnikami skupiającymi tę społeczność po wojnie.

⁴ Wystawa *Ormianie w Gliwicach* – kurator: Bożena Kubit, oprawa plastyczna: Adam Hałka, Bożena Kubit, termin: 22.06–7.10.2001, miejsce: Muzeum w Gliwicach – Willa Caro.

⁵ Od XVII wieku jest to Kościół katolicki obrządku ormiańskiego

⁶ Jest to niewielki kościół z XIX wieku, dawna kaplica przyszpitalna, który od 1872 roku użytkowany był przez Kościół Starokatolicki w Niemczech. Kościół mieści się przy ul. Mikołowskiej.

⁷ Ks. Kazimierz Roszko był wcześniej proboszczem parafii ormiańskiej w Horodence (dawne woj. stanisławowskie), natomiast ks. Kazimierz Romaszkan był wikariuszem katedralnym we Lwowie, a następnie, do 1945 roku proboszczem parafii w Brzeżanach (woj. stanisławowskie).

Do kościoła pw. Świętej Trójcy w Gliwicach trafił w 1950 roku obraz Matki Boskiej Łysieckiej, pochodzący z Łyśca (dawne woj. stanisławowskie), jednej z najstarszych parafii ormiańskich na wschodzie⁸. Ważnym wydarzeniem w życiu środowiska była uroczysta koronacja obrazu w Gliwicach w 1989 roku, której przewodniczył patriarcha ormiańskich katolików Jan Piotr XVIII Kasparian w obecności Episkopatu Polski z ks. Prymasem Józefem Glempem.

W 1992 roku erygowana została Ormiańsko-Katolicka Parafia pw. Świętej Trójcy w Gliwicach⁹, a ponownym wielkim wydarzeniem liturgicznym była druga wizyta w Gliwicach katolickiego patriarchy w związku z jego udziałem w Kongresie Eucharystycznym we Wrocławiu w 1997 roku.

Ormianie polscy zdomowili się w Gliwicach i na Górnym Śląsku. Stanowili znaczącą grupę inteligencji miasta, m.in. naukowców związanych z Politechniką Śląską, lekarzy, prawników, architektów. Tradycyjnie do księży ormiańskich należało podtrzymywanie więzi, a nabożeństwa i spotkania z okazji uroczystości kościelnych i rodzinnych oraz wspomnienia z przeszłości jednoczyły przybyszów z Kresów i ich potomków. Jednak powojenna sytuacja społeczno-polityczna doprowadziła z czasem do postępującej dezintegracji środowiska i zanikania tradycji. Dopiero w latach 90. XX wieku ponownie odżyły w środowisku tendencje odwoływania się do korzeni i do bogatej tradycji zarówno samej Armenii, jak i wielowiekowych dziejów funkcjonowania tej społeczności na dawnych Kresach. Obecnie Ormianie gliwiccy nadal kultywują pamięć o swym pochodzeniu, rodowodach kresowych, odmiennych obrzędach i języku ormiańskim (stosowanym głównie w liturgii).

Sytuacja polityczna i gospodarcza Armenii na przełomie lat 80. i 90. XX wieku zmusiła ponownie wielu mieszkańców tego kraju do emigracji. Część z nich przybyła do Polski, w tym także do Gliwic, tworząc nowe, odmienne środowisko Ormian.

W ramach przygotowań do wystawy przeprowadzono szereg spotkań i wywiadów z przedstawicielami rodzin ormiańskich w Gliwicach, zarówno wśród Ormian polskich, przybyłych po wojnie z dawnych Kresów, jak i wśród migracji ormiańskiej z lat 90. XX wieku. Wynikiem tych badań było pozyskanie obiektów na ekspozycję, z których zdecydowana większość pochodziła ze zbiorów prywatnych.

⁸ Obraz ten, powstały na przełomie XVI i XVII wieku, będący repliką obrazu Matki Bożej z kościoła ormiańskiego w Kamieńcu Podolskim, otaczany był kultem już w XVII wieku, a w szczególności w okresie międzywojennym. W 1945 roku przewieziony został do Starych Budkowic pod Opolem, a w 1950 roku trafił do Gliwic.

⁹ Od 2009 roku jest to Ormiańskokatolicka Parafia Południowa pw. św. Grzegorza Oświeciciela z siedzibą w Gliwicach.

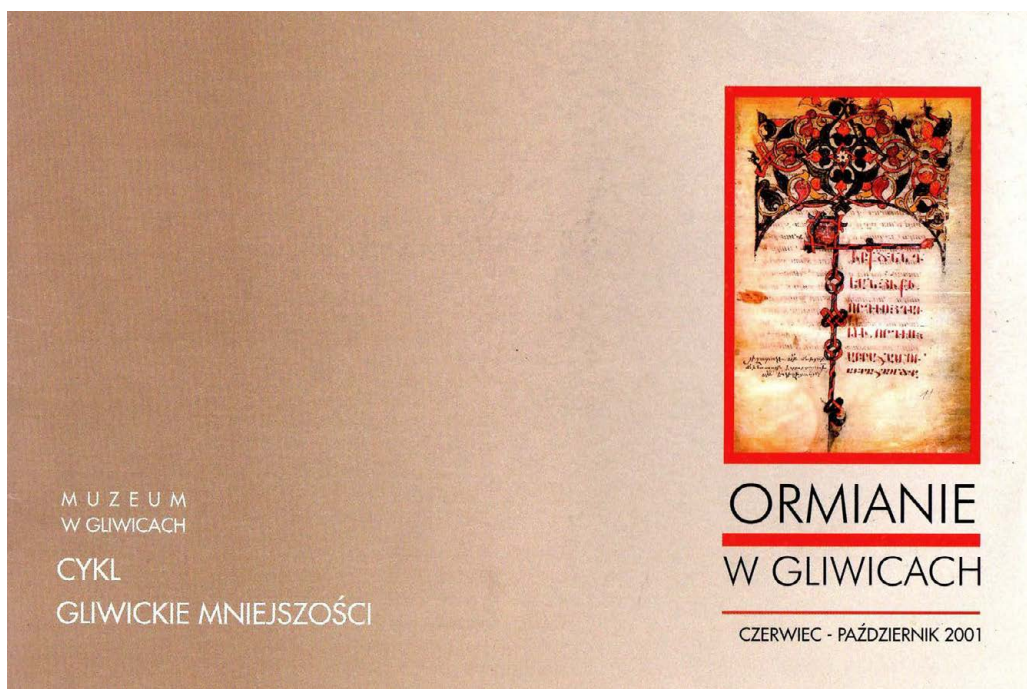
Ponadto na wystawie znalazły się zabytki użyte przez Ormiańsko-Katolicką Parafię pw. Świętej Trójcy w Gliwicach, Muzeum Miejskie w Zabrze oraz Muzeum Śląskie w Katowicach.

Na wystawie zaprezentowano historię Ormian polskich od czasów dawnych aż po współczesne, ze szczególnym uwzględnieniem społeczności gliwickiej. Otwierała ją prezentacja korzeni – Armenii, z podkreśleniem znaczenia religii oraz alfabetu ormiańskiego dla rozwoju tego pierwszego chrześcijańskiego kraju. Następnie przedstawiono historię Ormian na wschodnich rubieżach Rzeczypospolitej, ich zajęcia, znaczenie i wkład w kulturę polską. Kolejno zaprezentowano dzieje powojenne, począwszy od migracji w 1945 roku z głównymi miejscami osiedlenia na Górnym i Dolnym Śląsku oraz rolą kościoła ormiańskiego pw. Świętej Trójcy w Gliwicach. Wystawa ukazywała dokumenty związane z działalnością kościoła, kolejnych kapłanów oraz społeczność gliwickich Ormian w pierwszych latach po wojnie. Przedstawiono w szczególności powojenne dzieje i znaczenie gliwickich rodów Bohosiewiczów, Theodorowiczów, Jakubowiczów, Minasiewiczów, Donabidowiczów, Romaszkanów i innych.

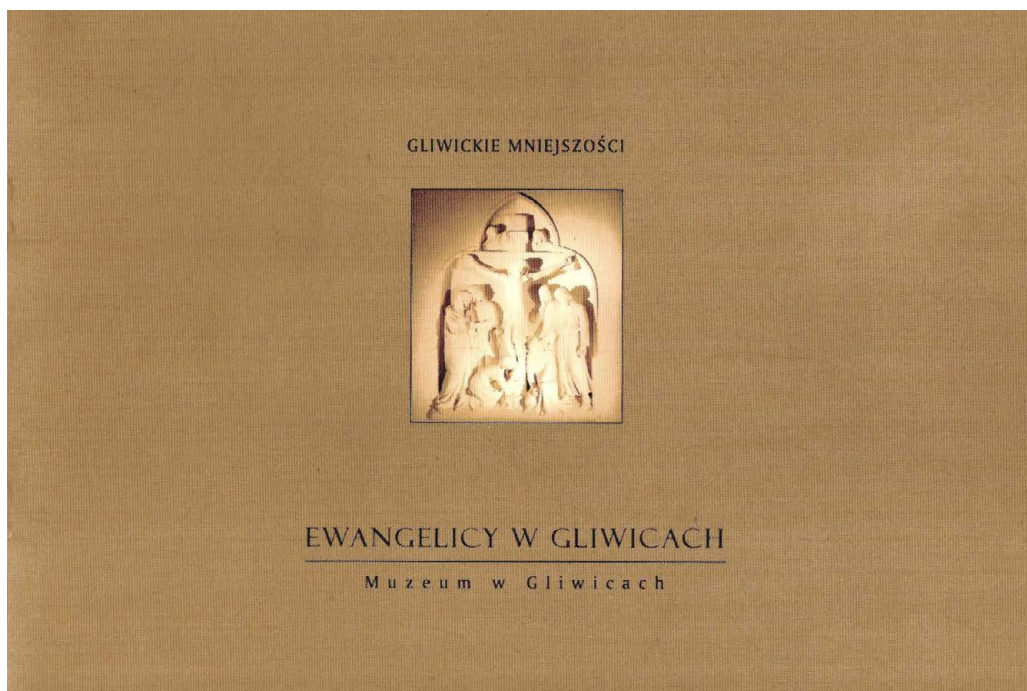
Grupę „Nowych Ormian”, tj. przybyłych do Polski głównie pod koniec XX wieku, pokazano poprzez te przedmioty, które były dla nich wspomnieniem rodzinnego kraju, a dla następnych pokoleń będą zapewne cennymi pamiątkami z kraju ich przodków.

Ważną rolę na wystawie odegrały zdjęcia. Przechowywane skrupulatnie w domowych archiwach stały się wspomnieniami przeszłości, skarbnicami wiedzy o przodkach oraz formą przekazu pamięci rodzinnej. Obrazowały one historię zarówno poszczególnych rodzin, jak i całej społeczności ormiańskiej. Dlatego też na środku sali znalazły się powiększenia trzech z nich, będące niejako skrótem i symbolem ostatnich dziejów tej społeczności: zdjęcia grupowe Ormian ze Stanisławowa z lat 30. oraz z Gliwic z lat 50. i 90. XX wieku.

Wystawie towarzyszyła niewielka publikacja, w której popularyzatorsko przedstawiłam historię Ormian w Polsce, ich dzieje do 1945 roku i w okresie powojennym oraz stan aktualny z czasu wystawy, tj. z 2001 roku [Kubit 2001]. W czasie trwania wystawy odbył się ponadto wykład dr. Grzegorza Pełczyńskiego pt. *Ormianie polscy – historia i tożsamość*.

Il. 1. Folder towarzyszący wystawie *Ormianie w Gliwicach* (wyd. Gliwice, 2001)

Il. 2. Folder towarzyszący wystawie *Ewangelicy w Gliwicach* (wyd. Gliwice, 2003)

Il. 3. Podczas otwarcia wystawy *Ewangelicy w Gliwicach* (fot. S. Janiczek, 2003)

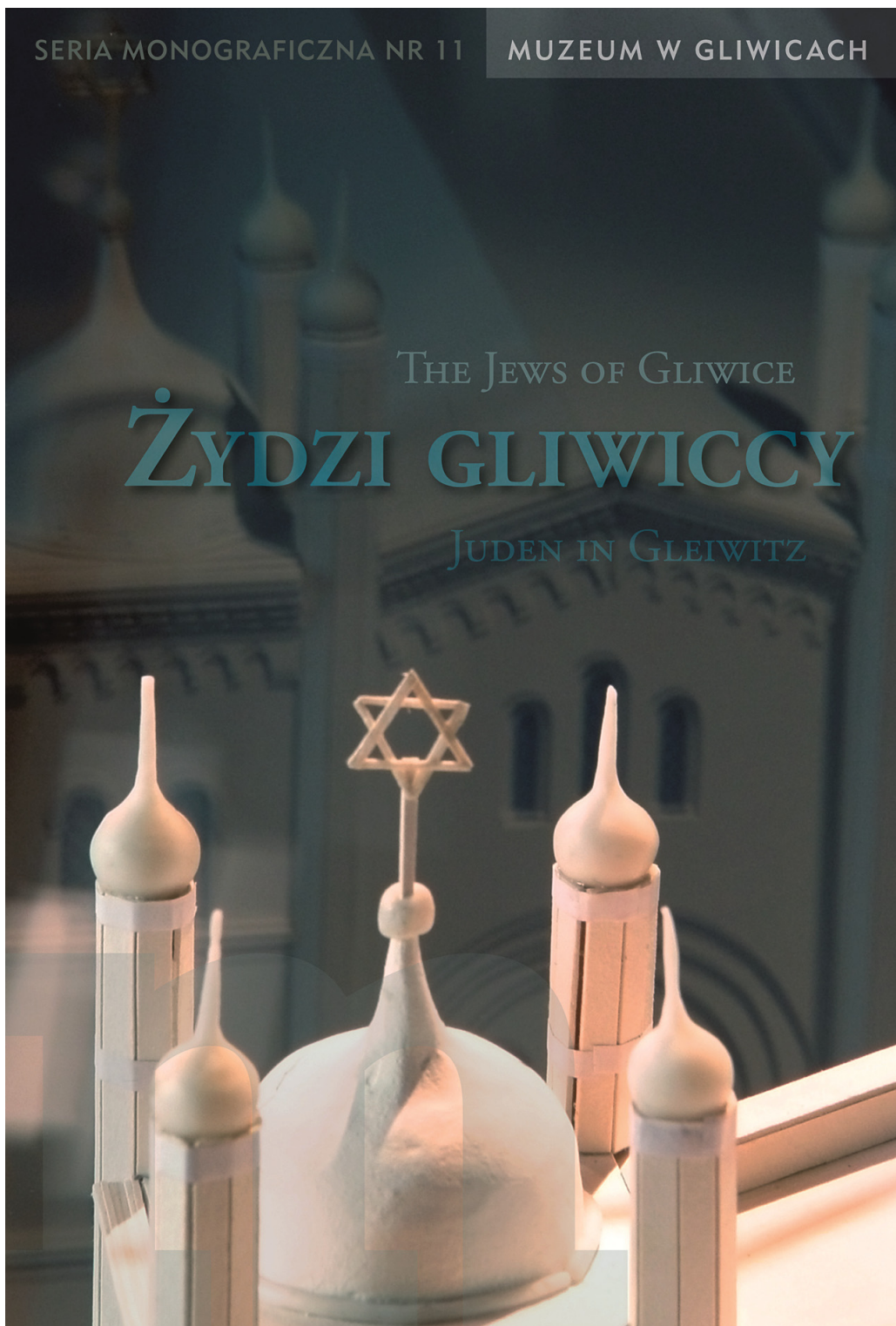

Il. 4. Fragment wystawy *Ewangelicy w Gliwicach* (fot. S. Janiczek, 2003)

SERIA MONOGRAFICZNA NR 11

MUZEUM W GLIWICACH

THE JEWS OF GLIWICE
ŻYDZI GLIWICCY
JUDEN IN GLEIWITZ

Il. 5. Publikacja pokonferencyjna *Żydzi gliwiczcy* (wyd. Gliwice, 2006)

Il. 6. Fragment wystawy *Żydzi gliwicy* (fot. S. Janiczek, 2005)

Il. 7. Fragment wystawy *Żydzi gliwicy* (fot. S. Janiczek, 2005)

Il. 8. Orowadzanie Bożeny Kubit podczas otwarcia wystawy Żydzi gliwicy (fot. S. Janiczek, 2005)

Ewangelicy w Gliwiczach¹⁰

Kolejna z wystaw, *Ewangelicy w Gliwiczach*, przybliżyła odmienne nurty z historii Gliwic. Była to prezentacja społeczności ewangelickiej, która od ponad 200 lat wpisuje się w historię miasta, wnosząc istotny wkład w jego rozwój, życie społeczne i kulturalne.

Przygotowania do wystawy poprzedzone zostały kwerendami i badaniami muzealnymi i archiwalnymi oraz wywiadami z obecnymi członkami wspólnoty. Ważną okazała się współpraca nawiązana z gliwicką parafią ewangelicką oraz katowicką kurią biskupią.

Historia gliwickich ewangelików dzielona jest datą 1945, kiedy to w Gliwiczach nastąpiły tak radykalne zmiany ludnościowe. Wystawa ukazała historię parafii ewangelickiej, począwszy od jej utworzenia w 1809 roku (zaprezentowano dokumenty archiwalne związane z powstaniem parafii i budową pierwszego kościoła), poprzez jej intensywny rozwój i znaczenie w ciągu XIX wieku oraz w pierwszej połowie XX wieku, po istotne zmiany, które nastąpiły w 1945 roku, i ich konsekwencje, aż po czasy nam współczesne i bieżącą działalność parafii. Z okresu przedwojennego ukazano ponadto historię parafii staroluterańskiej

¹⁰ Wystawa *Ewangelicy w Gliwiczach* – kurator: Bożena Kubit, oprawa plastyczna: Franciszek Kłak, termin: 23.10.2003–4.01.2004, miejsce: Muzeum w Gliwiczach – Willa Caro.

działającej w Gliwicach od 1835 roku do czasów II wojny światowej. Dzieje obu parafii zaprezentowane zostały poprzez historię poszczególnych kościołów, kaplic, domów parafialnych (kościół św. Barbary, kościół Zbawiciela, kościół w Łabędach, kaplica w Żernikach i inne obiekty), a także sylwetki ludzi: księży, działaczy, dobroczyńców. Wyróżniono na wystawie takie postacie jak Theodor Erdmann Kalide, Wilhelm von Blandowski, Max Steckel, rodzina Hegenscheidtów, rodzina Neumannów i inne osoby, zwłaszcza związane z tak znaną i ważną w XIX wieku królewską odlewnią żeliwa w Gliwicach.

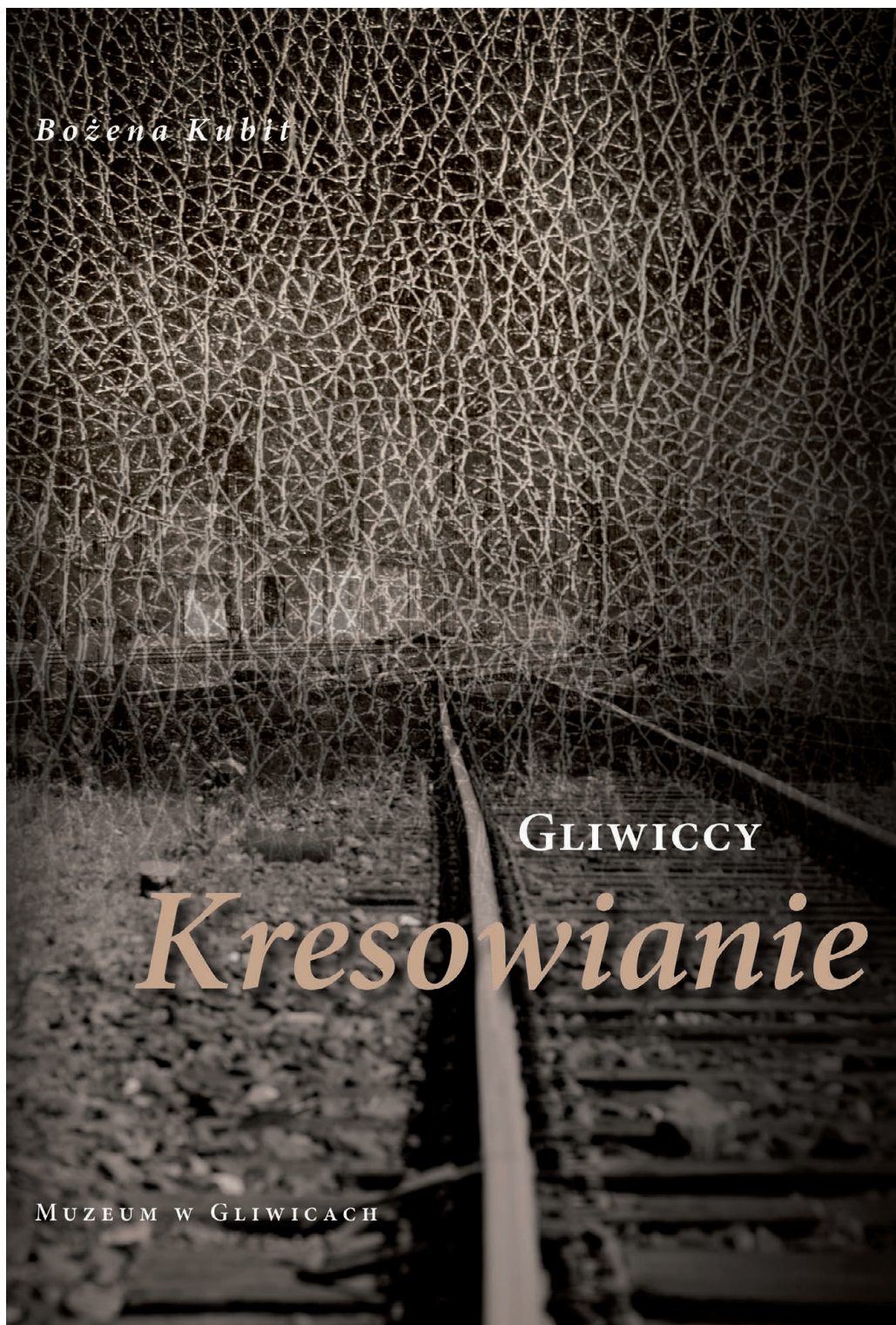
Znaczącą cezurą był 1945 rok, gdyż był to rok wielkich zmian w gliwickiej społeczności ewangelickiej: zmian ludzi, języka, budynków kościelnych (czego wyrazem była skomplikowana historia zmian własności tych obiektów). W kolejnej części wystawy ukazano dzieje i powojenną działalność ewangelików: religijną, ewangelizacyjną, społeczną i oświatową aż po czasy bieżące (2003 rok).

Elementem spinającym obie społeczności, przed- i powojenną, są zachowane do dzisiaj i użytkowane kościoły: ewangelicki i staroewangelicki, których dzieje stanowiły znaczący trzon prezentacji historycznej.

Zarówno wystawa, jak i towarzysząca jej publikacja przedstawiały nie tylko historię tej wspólnoty oraz obecne działania, ale także specyfikę ewangelicyzmu, m.in. podstawowe założenia doktryny i obrzędowości ewangelickiej. Dlatego też na ekspozycji dominowały napisy: *Sola Fide*, *Sola Scriptura*, *Sola Gratia* i *Solus Christus* (jedynie wiara, jedynie Pismo Święte, jedynie łaska, jedynie Chrystus) oraz tzw. trójdzwięk liturgiczny, czyli współlistnienie w świątyniach ołtarza, ambony i chrzcielnic. Na wystawie zaprezentowana została także sztuka protestancka oraz główne elementy obrzędowości religijnej, a ważne miejsce zajmowały księgi religijne i śpiewniki, które zawsze odgrywały znaczącą rolę w życiu ewangelików. Wystawa była więc jednocześnie pomostem w zrozumieniu różnic i elementów wspólnych z katolicyzmem w zakresie dogmatów religijnych, sztuki i obrzędowości. Wiele z tych zagadnień wykraczało swym zasięgiem poza obszar miasta, ukazując istotny wkład w historię kościoła ewangelickiego na całym Górnym Śląsku.

Wystawie towarzyszyła publikacja [Kubit 2003] pełniąca jednocześnie funkcję wprowadzenia i popularyzatorskiego opracowania podstawowych założeń ewangelicyzmu oraz historii i działalności gliwickiej wspólnoty. Spotkała się ona z dużym zainteresowaniem zarówno ze strony osób zwiedzających wystawę, jak i miejscowej parafii ewangelickiej¹¹.

¹¹ Z inicjatywy gliwickiej Parafii Ewangelicko-Augsburskiej w 2010 roku wykonano dodruk publikacji w wersji poprawionej i uzupełnionej.

Il. 9. Publikacja towarzysząca wystawie *Gliwicy Kresowianie* (wyd. Gliwice, 2010)

Il. 10. Fragment wystawy *Gliwicy Kresowianie* (fot. B. Kubit, 2010)

Il. 11. Fragment wystawy *Gliwicy Kresowianie* (fot. B. Kubit, 2010)

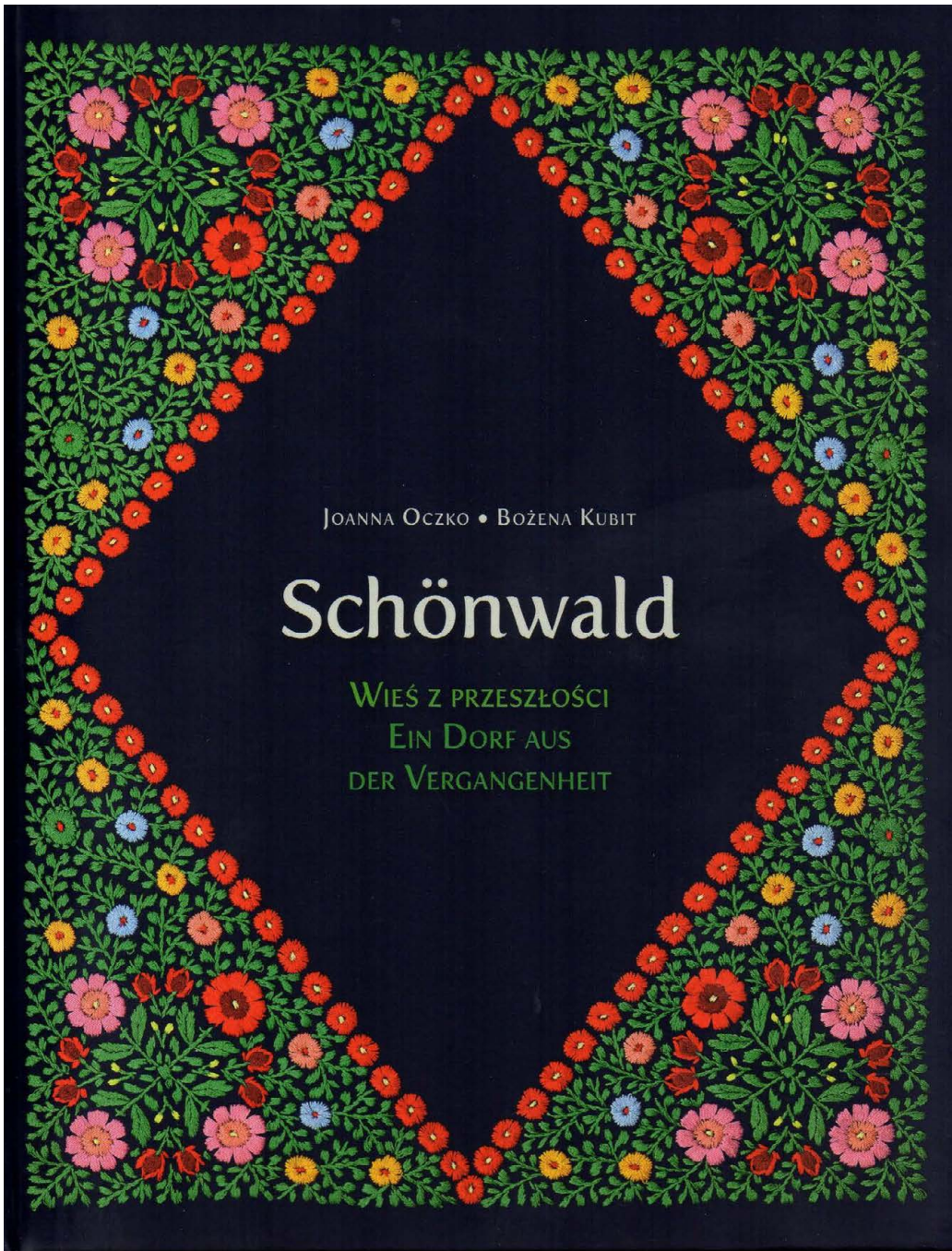
Il. 12. Fragment wystawy *Gliwicy Kresowianie* (fot. W. Turkowski, 2010)

Il. 13. Fragment wystawy *Gliwicy Kresowianie* (fot. B. Kubit, 2010)

Il. 14. Podczas otwarcia wystawy *Gliwicy Kresowianie* (fot. W. Turkowski, 2010)

Il. 15. Publikacja towarzysząca wystawie *Schönwald – wieś z przeszłości* (wyd. Gliwice, 2013)

Il. 16. Fragment wystawy *Schönwald – wieś z przeszłości* (fot. B. Kubit, 2013)

Aby jeszcze pełniej przedstawić dorobek kulturowy śląskich ewangelików i ich wkład w historię tej ziemi, zrealizowano cykl wykładów i koncertów. W trakcie wykładów prof. Ewy Chojeckiej, ks. Jerzego Samca oraz Bożeny Kubit przedstawiono sztukę protestancką na Śląsku oraz historię parafii ewangelickiej w Gliwicach. Z kolei kultura muzyczna zaprezentowana została podczas koncertów śląskich chórów ewangelickich. Pierwszy z nich odbył się w dniu otwarcia wystawy w gliwickim kościele ewangelickim, stając się jednocześnie okazją do poznania świątyni dla tych osób, które wcześniej jej nie znały. Drugi, zorganizowany na zakończenie całego projektu, odbył się w kościele katedralnym w Katowicach, stanowiąc okazję do szerszego, regionalnego spojrzenia na ten nurt historii śląskiej ziemi.

*Żydzi gliwiczcy*¹²

Kolejnym, jeszcze bardziej rozbudowanym, był projekt *Żydzi gliwiczcy*, realizowany w latach 2004–2006. Złożyły się na niego: wystawa i towarzyszący jej katalog, konferencja naukowa i publikacja pokonferencyjna, warsztaty dla nauczycieli, koncerty oraz wykłady. Patronat honorowy nad projektem objął Ambasador Państwa Izrael David Peleg.

¹² Wystawa *Żydzi gliwiczcy* – kurator: Bożena Kubit, oprawa plastyczna: Franciszek Kłak, termin: 9.11.2005 – 31.01.2006, miejsce: Muzeum w Gliwicach – Willa Caro.

Wystawa *Żydzi gliwiczcy* była pierwszą, nowatorską prezentacją historii i dorobku tej społeczności miasta. Poprzedzona została dogłębną pracą badawczą i rozległą kwerendą, czasochłonną tak ze względu na brak wcześniejszych badań i opracowań, jak i na skalę problematyki oraz rozproszony, a bogaty materiał badawczy. Wymagało to nawiązania współpracy z wieloma ośrodkami w kraju i za granicą: z gminą żydowską w Katowicach oraz z miejscowymi przedstawicielami tej społeczności, z potomkami przedwojennych Żydów gliwickich rozproszonymi po świecie, a także z archiwami państwowymi oraz instytucjami żydowskimi w Warszawie i Berlinie.

Założeniem wystawy było ukazanie historii i wkładu społeczności żydowskiej w rozwój miasta, przedstawienie wspólnoty sprzed 1939 roku, jej zagłady w czasie II wojny światowej, a także dziejów nowej grupy Żydów przybyłych po wojnie z terenów wschodnich. Ponadto wystawa miała przybliżyć specyfikę religii i obrzędowości, jaka jest związana z tym wyznaniem.

W części historycznej zaprezentowano dzieje gliwickiej wspólnoty żydowskiej od XVIII wieku, z którego to okresu pochodzą najstarsze dokumenty, poprzez wiek XIX, czas rozwoju liczebnej wspólnoty i znaczącego wkładu jej przedstawicieli w rozbudowę miasta i przemysłu górnośląskiego. Przywrócono pamięć o przedstawicielach ważnych gliwickich rodzin, takich jak Troplowitz, Lubowski, Caro, Kern, Huldshinsky, Friedländer, Kleczewski, Kochmann, Lustig, Weichmann i wielu innych, m.in. zaprezentowano drzewa genealogiczne kilku z nich¹³. Pokazano także ich działalność społeczno-kulturalną i znaczący wkład w rozwój gospodarczy miasta i całego Górnego Śląska.

Lata 30. XX wieku to czas narastania nazizmu, ale także czas tzw. petycji Bernheima i odmiennego traktowania Żydów na terenach plebiscytowych Górnego Śląska. Zagadnienia te zobrazowane zostały poprzez zachowane dokumenty. Czas II wojny światowej i Holokaustu ukazano m.in. poprzez prezentację pełnej listy gliwickich Żydów, którzy zginęli w ośrodkach zagłady. Natomiast zmiany, jakie nastąpiły w Gliwicach w 1945 roku, ukazane zostały w sposób symboliczny: na ekspozycji można było zobaczyć oryginał Protokolarza gminy żydowskiej z lat 1941–1949, łączący w jednym zeszycie przedwojenne wpisy niemieckie (do 1942 roku) i od 1945 roku wpisy polskie. Tylko jedna kartka w wykazie dzieli te znaczące zmiany, jakie nastąpiły w latach 1942–1945¹⁴. Historia powojennej gminy żydowskiej stanowiła kolejną, inną część ekspozycji. Podkreślono przy tym odmienną rolę Żydów

¹³ Drzewo genealogiczne rodu Troplowitz, udostępnione przez Rogera Lustiga, potomka tej rodziny, było tak rozbudowane, że na wystawie zajmowało planszę o długości kilku metrów.

¹⁴ Protokolarz znajduje się w zbiorach Żydowskiego Instytutu Historycznego w Warszawie.

niemieckich mieszkających w Gliwicach do czasu II wojny światowej, którzy byli mocno zasymilowani, od Żydów polskich przybywających tu od 1945 roku.

Na wystawie ukazano także historię najważniejszych budynków i miejsc związanych z tą społecznością, takich jak synagoga, dwa cmentarze, budynki gminne, dawne kamienice żydowskie itp. Niektóre, zachowane do dzisiaj, są niemymi świadkami dawnej roli oraz tragicznej historii Zagłady.

Jednocześnie na ekspozycji ukazane zostało znaczenie wyznania, judaizmu, jako wyznacznika odrębności. Przedstawiono rolę synagogi jako miejsca skupiającego wyznawców religii oraz domu i rodziny jako miejsca przekazywania podstawowych wartości związanych z wyznaniem oraz kultywowania obrzędowości. W zrekonstruowanym wnętrzu gliwickiej synagogi zaprezentowano unikatowe, pochodzące z Górnego Śląska, elementy wyposażenia domów modlitwy¹⁵. Osobną część wystawy stanowiła prezentacja wnętrza domu żydowskiego z przygotowaniami do kolacji szabatowej. Wykorzystano przy tym fakt, że siedzibą Muzeum jest dawna willa Oscara Caro, XIX-wiecznego żydowskiego przemysłowca. Ukazano stół przygotowany do kolacji szabatowej oraz obiekty związane z obrzędowością rodzinną.

Zabytki prezentowane na wystawie pochodziły z polskich i zagranicznych muzeów i archiwów: Muzeum Żydowskiego i Centrum Judaicum w Berlinie, Żydowskiego Instytutu Historycznego w Warszawie, muzeów w Zabrze, Chrzanowie, Tarnowskich Górach, Sosnowcu i Gliwicach, wzbogacone dodatkowo eksponatami ze zbiorów prywatnych. Na uwagę zasługuje fakt, że w ramach przygotowań do wystawy doprowadzono do zakonserwowania judaików ze zbiorów gliwickiego Muzeum i po raz pierwszy w powojennej historii instytucji zaprezentowano je na ekspozycji. Dzięki wystawie obiekty te – niezwykle interesujące dla specjalistów – stały się przedmiotem szerszego zainteresowania badaczy judaików.

W związku z międzynarodowym aspektem wystawy i całego projektu wszystkie napisy na ekspozycji były w dwóch językach – polskim i angielskim.

Wystawie towarzyszył dwujęzyczny, polsko-angielski katalog, prezentujący historię Żydów gliwickich i ich dorobek, a także specyfikę judaizmu i obrzędowości żydowskiej [Kubit 2005]. W katalogu zawarto także podstawową bibliografię i wykaz eksponatów zgromadzonych na ekspozycji.

W ramach projektu *Żydzi gliwiccy* w listopadzie 2005 roku odbyła się dwudniowa konferencja naukowa, która skupiła badaczy z Polski, Niemiec i USA. Po raz pierwszy na tak szeroką skalę i w tak szczegółowy sposób naukowcy z różnych ośrodków i dziedzin nauki zaprezentowali wyniki badań dotyczące tej społeczno-

¹⁵ Znaczna część tych obiektów była eksponowana po raz pierwszy w powojennej historii górnośląskiego muzealnictwa.

ści Gliwic. Zostały one zamieszczone w publikacji pokonferencyjnej [Kubit (red.) 2006], będącej podstawową prezentacją stanu badań nad tym tematem. W książce tej umieszczono także wykaz materiałów archiwalnych dotyczących gliwickich Żydów oraz judaików będących w zbiorach Muzeum w Gliwicach.

W ramach projektu odbyły się ponadto koncerty muzyki tradycyjnej i synagogalnej, dodatkowe wykłady, warsztaty dla nauczycieli, lekcje muzealne i inne podobne działania popularyzatorskie.

Formalne zakończenie projektu w 2007 roku nie oznaczało końca działań w nurcie tej tematyki. W 2007 roku zorganizowana została wystawa *Tylko gwiazdy zostały jak wczoraj*¹⁶, poświęcona Henrykowi Mandelbaumowi, mieszkańcowi Gliwic, ostatniemu żyjącemu wówczas więźniowi Sonderkommando KL Auschwitz-Birkenau. Odbywały się także inne spotkania, wykłady tematyczne, oprowadzania po mieście, a historię i znaczenie Żydów gliwickich wielokrotnie w latach 2005–2012 prezentowałam w trakcie różnego rodzaju spotkań i konferencji, m.in. w Gliwicach, Katowicach, Krakowie, Berlinie i Paryżu.

Jednocześnie podjęłam społeczne działania związane z ochroną i propagowaniem dziedzictwa żydowskiego Gliwic i regionu. W 2008 roku, wraz z innymi osobami, założyłam Stowarzyszenie na rzecz Dziedzictwa Żydowskiego w Gliwicach „Pamięć-Zikaron”¹⁷, któremu przewodniczyłam do 2015 roku. W ramach tej działalności zaangażowałam się w ratowanie przed zniszczeniem dawnego żydowskiego domu przedpogrzebowego. O efektach tych działań będzie mowa w końcowej części opracowania.

Gliwiccy Kresowianie¹⁸

Kolejny z projektów podejmował temat kresowości Gliwic, niezwyklej nici łączącej to górnośląskie miasto z przedwojennymi wschodnimi ziemiami państwa polskiego. Jest to jeden z bardziej znaczących nurtów wielokulturowości Gliwic, związany z przybyłymi od 1945 roku przesiedleńcami. Wpłynęli oni nie tylko na zewnętrzny wizerunek Gliwic, ale także, w sposób szczególny, na jego ducha. Przywieziono ze sobą nie tylko przedmioty, ale także wschodni zaśpiew języka, lwowski bałak, specyficzny humor, temperament, życzliwość i otwartość na innych.

¹⁶ Wystawa została wypożyczona z Bildungswerk Stanislaw Hantz e.V. (Centrum Edukacyjne Stanisława Hantza) w Kassel (Niemcy).

¹⁷ Celem Stowarzyszenia na rzecz Dziedzictwa Żydowskiego w Gliwicach „Pamięć-Zikaron” była opieka nad cmentarzami żydowskimi w Gliwicach, odkrywanie i popularyzowanie wiedzy o tym nurcie przeszłości Gliwic oraz szerzenie i propagowanie postawy tolerancji i otwartości na inne religie i kultury.

¹⁸ Wystawa *Gliwiccy Kresowianie* – kurator: Bożena Kubit, oprawa plastyczna: Tomasz Kokott, termin: 17.09–31.12.2010, miejsce: Muzeum w Gliwicach – Willa Caro.

Nie sposób dzisiaj ustalić, ile spośród mieszkających w Gliwicach osób przyjechało z dawnych wschodnich ziem Rzeczypospolitej lub ma związane z nimi korzenie, ale z pewnością jest to znacząca grupa. Przyjeżdżali oni w większości w latach 1945–1946 zmuszeni do opuszczenia ziemi przodków na wschodzie i osiedlenia się w nowym miejscu, zupełnie sobie nieznanym. Wiele rodzin gliwickich – jak np. rodzina poety Adama Zagajewskiego – przez wiele lat żyło niejako w cieniu miejsc pozostawionych na wschodzie, wspominało miasta i miasteczka swego dzieciństwa, swoich przodków¹⁹. To rozdarcie między dwoma światami, podział życiorysu na życie na wschodzie i w Gliwicach, na czas przed wyjazdem i po nim, trwał u nich przez wiele powojennych lat. Trwał, pomimo prób ze strony władz komunistycznych, by za wszelką cenę wymazać pamięć o polskich Kresach. Z czasem Kresowianie wrosli w nowe miejsce i zadomowili się w nim, poświęcili swej nowej małej ojczyźnie pracę i zaangażowanie, wpływając na powojenne oblicze miasta i współtworząc je. Jednak więź łącząca Kresy i Gliwice przetrwała i przez wszystkie te lata była ważnym elementem widzenia i odczuwania świata.

Pamięć Kresów, ta indywidualna i ta rodzinna, pielęgnowana jest w wielu gliwickich domach do dzisiaj. Jest utrzymywana tak jak wiele bardziej i mniej istotnych pamiątek rodzinnych przywiezionych z tamtego utraconego świata – ich nieocenioną wartością jest to, że zostały przywiezione ze wschodu. Powraca przy wyjątkowych świątach, w czasie rodzinnych uroczystości, przy spotkaniach ze znajomymi. Kulturowana jest przez starsze pokolenie i przekazywana następcom: dzieciom i wnukom.

Projekt *Gliwicy Kresowianie* miał na celu ukazanie tego wcześniej nieprzebadanego i słabo znanego rozdziału z historii Górnego Śląska, w szczególności Gliwic oraz wpływu, jaki przybysze ze wschodu wywarli na miasto, w tym w takich dziedzinach życia jak przemysł, nauka, szkolnictwo, kultura, życie społeczne i inne²⁰.

¹⁹ Por. w szczególności wspomnienia Adama Zagajewskiego: *Spędziłem dzieciństwo w brzydkim, przemysłowym mieście* [Gliwicach – BK]; *przywieziono mnie tam, gdy miałem zaledwie cztery miesiące i potem przez wiele lat opowiadano mi o niezwykle pięknym mieście, które moja rodzina musiała opuścić. [...] Byłem trzeźwym chłopcem o pamięci małej jak orzech laskowy i byłem absolutnie pewny, że idąc ulicami Gliwic, pośród pruskich, secesyjnych kamienic, ozdobionych ciężkimi kariatydami z granitu, znajdują się naprawdę tam, gdzie się znajdują. Mój dziadek jednak, mimo że szedł tuż przy mnie, przeniósł się w tym samym momencie do Lwowa. Ja szedłem ulicami Gliwic, on Lwowa.* [Zagajewski 2007: 19–20].

²⁰ Podjęcie tego tematu miało bardzo duże znaczenie nie tylko w skali miasta, ale także w skali województwa śląskiego, gdyż żaden z miejscowych ośrodków naukowych nie zajmował się dotychczas tak szczegółowo tym zagadnieniem.

Il. 17. Fragment wystawy *Schönwald – wieś z przeszłości* (fot. W. Turkowski, 2013)

Il. 17b. Fragment wystawy *Schönwald – wieś z przeszłości* (fot. W. Turkowski, 2013)

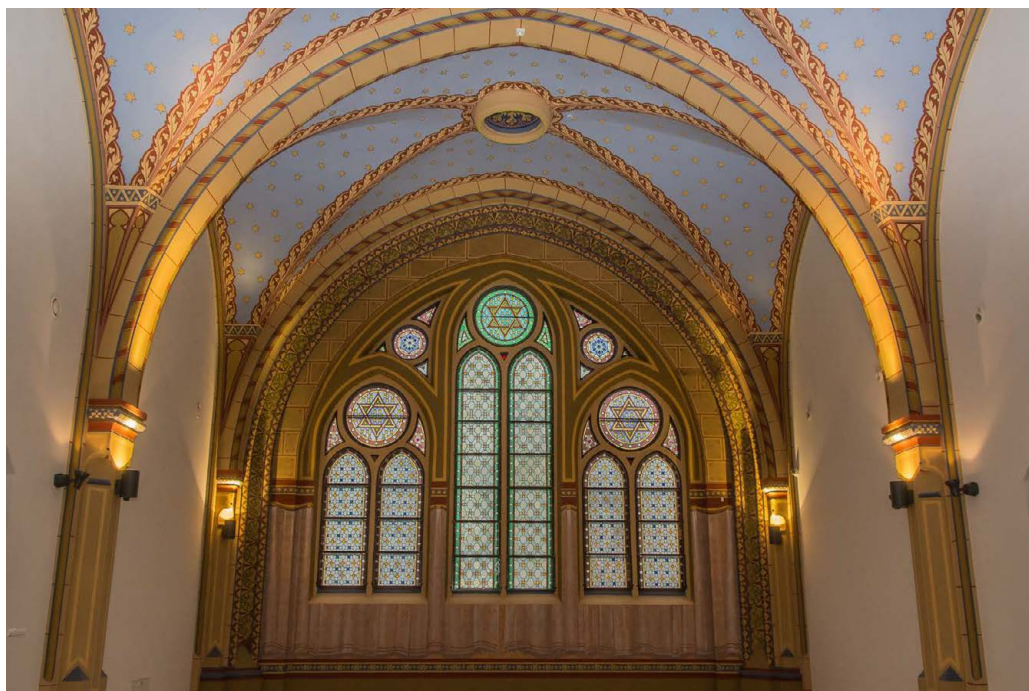
Il. 18. Goście z Niemiec, dawni schönwaldzianie, podczas otwarcia wystawy *Schönwald – wieś z przeszłości* (fot. W. Turkowski, 2013)

Il. 19. Oprowadzanie Bożeny Kubit podczas otwarcia wystawy *Schönwald – wieś z przeszłości* (fot. W. Turkowski, 2013)

Il. 20. Dawny żydowski dom przedpogrzebowy, obecnie Dom Pamięci Żydów Górnośląskich – oddział Muzeum w Gliwicach (fot. B. Kubit, 2016)

Il. 21. Wnętrze – sala główna – Domu Pamięci Żydów Górnośląskich (fot. Z. Daniec, 2016)

Il. 22. Orowadzanie Bożeny Kubit podczas otwarcia Domu Pamięci Żydów Górnośląskich, (fot. Z. Daniec, 2016)

Na cały projekt złożyły się:

- badania biblioteczne, archiwalne (w szczególności w Archiwum Państwowym w Katowicach i w Oddziale w Gliwicach) i terenowe (łącznie 39 wywiadów i wspomnień) oraz nawiązanie współpracy z innymi instytucjami i ośrodkami;
- cykl spotkań i wykładów pt. *Kresy – przywracanie pamięci*;
- wystawa *Gliwiccy Kresowianie*;
- publikacja towarzysząca wystawie [Kubit 2010];
- konferencja naukowa *Kresowianie na Górnym Śląsku* zorganizowana wspólnie z Oddziałem katowickim IPN i wydanie publikacji pokonferencyjnej [Tracz (red.) 2012];
- przegląd filmów *Kresowianie*;
- spotkania z cyklu *Kresowe reminiscencje*.

Na wystawie zaprezentowane zostały podstawowe elementy tego zagadnienia, począwszy od przedwojennego życia na Kresach, poprzez tragiczne lata wojny, konieczność wyjazdu i osiedlenie się w Gliwicach, aż po wkład wniesiony w powojenny rozwój miasta. Szczególnie ukazano na niej tematy związane z przesiedleniem ludności z Kresów na Górny Śląsk, w tym polityczne uwarunkowania

wysiedleń, problemy towarzyszące wyjazdom, warunki, w jakich odbywał się transport, działalność Państwowego Urzędu Repatriacyjnego (PUR) oraz początki w nowej rzeczywistości, jaką były ziemie Górnego Śląska. Równocześnie ukazano powolne wrastanie w nowe miejsce i wkład Kresowian w to miasto oraz dzieje dwóch sanktuariów kresowych mieszczących się obecnie w Gliwicach: Matki Boskiej Kochawińskiej²¹ i Matki Boskiej Łysieckiej²². To także historia początków Politechniki Śląskiej, która wyrosła z Politechniki Lwowskiej [Bąba 2010; Reclaw, Bąba (red.) 2015]. Zaprezentowano ponadto działalność gliwickich towarzystw kresowych, które od początku lat 90. XX wieku przywracają pamięć o Kresach, i współczesne kontakty z pozostałymi na wschodzie Polakami.

Na ekspozycji dodatkową formą narracji były fragmenty wspomnień gliwickich Kresowian, wcześniej niepublikowane. Równie wyjątkowy był materiał ilustracyjny: obok archiwalnych dokumentów znalazły się zdjęcia z przesiedleń, pamiątki rodzinne związane z tematem, archiwalne fotografie, które były prezentowane publicznie po raz pierwszy. Narrację uzupełniały nagrania filmowe oraz dźwiękowe, tj. odtwarzane reportaże i wywiady.

W publikacji towarzyszącej wystawie przedstawiono wszystkie powyższe zagadnienia. Tekst uzupełniony jest fragmentami wspomnień gliwickich Kresowian i bogato ilustrowany. Książka cieszyła się tak dużym zainteresowaniem, że w 2011 roku ukazało się jej drugie wydanie, poprawione i wzbogacone o płytę DVD, na której zarejestrowano kuratorskie oprowadzanie po wystawie oraz dokumentację z otwarcia ekspozycji.

W trakcie trwania wystawy zorganizowana została – wspólnie z Oddziałem Instytutu Pamięci Narodowej w Katowicach – konferencja naukowa *Kresowianie na Górnym Śląsku*, w której uczestniczyli naukowcy z Warszawy, Wrocławia, Opoła, Katowic, Bytomia i Gliwic. W trakcie konferencji tematyka została znacznie rozszerzona, w szczególności terytorialnie. Zaprezentowano na niej m.in. takie zagadnienia jak wysiedlenia z ziem wschodnich, działalność Państwowego Urzędu Repatriacyjnego, osadnictwo na terenie Górnego Śląska, stosunki pomiędzy przybyszami ze wschodu a ludnością rodzimą, udział Kresowian w życiu politycznym, społecznym i kulturalnym Górnego Śląska, polityka „niepamięci” w okresie PRL, Kresy w literaturze górnośląskiej i inne.

Po zakończeniu wystawy tematykę „kresową” prezentowałam podczas licznych wykładów, m.in. w trakcie Muzealnych Spotkań z Kresami w Muzeum Niepodle-

²¹ Obraz Matki Boskiej Kochawińskiej pochodzi z początku XVII wieku z miejscowości Kochawina koło Stryja. W 1944 roku został przewieziony do Starej Wsi koło Brzozowa, a w 1974 roku sprowadzony do Gliwic.

²² Por. przypis 8.

głości w Warszawie, w Centrum Kultury Żydowskiej w Krakowie, na konferencji *Ochrona dziedzictwa kulturowego Ukrainy Zachodniej* w Bołszowcach (Ukraina) i w innych miejscach.

Tematyka „kresowa” jest nadal obecna w działaniach gliwickiego Muzeum. Od 2016 roku realizuję cykl comiesięcznych wykładów *Spotkania z Kresami Rzeczpospolitej*. Natomiast w październiku 2017 roku odbyła się trzydniowa, ogólnopolska konferencja naukowa *Pamięć Kresów – Kresy w pamięci*, zorganizowana wspólnie z Oddziałem IPN w Katowicach, w trakcie której przedstawiłam referat *Gliwice jako przestrzeń kultywowania pamięci o Kresach*. W przygotowaniu jest publikacja pokonferencyjna.

Schönwald – wieś z przeszłości²³

Bojków – obecnie dzielnica Gliwic – to wieś, która do 1945 roku nosiła nazwę Schönwald²⁴ (w latach 1945–1946 obowiązywała nazwa Szynwałd). Miejscowość, którą niemieccy badacze określali jako „niemiecką wyspę na polskim Górnym Śląsku” i traktowali jako wręcz wzorcową germańską wieś, w 1945 roku zmieniła się w najbardziej polską w okolicy. Tę wyjątkową w skali regionu historię osady, nietypowe stroje ludowe, odmienny dialekt, charakterystyczne schönwaldzkie hafty i zwyczaje przybliżyła kolejna z wystaw zrealizowanych w cyklu wielokulturowości Gliwic.

W XIII stuleciu cystersi z klasztoru w Rudach k. Raciborza zasiedlili Schönwald osadnikami sprowadzonymi z głębi Niemiec (najprawdopodobniej z Frankonii). Ich potomkowie przez wieki zachowali swą odrębność: zarówno języka, jak też zwyczajów i strojów ludowych. Także zajęcia ludności – w tym dobrze rozwinięta gospodarka rolna i furmaństwo, którym do XIX wieku trudnili się mężczyźni, oraz hafciarstwo w XX wieku – były czynnikami wyróżniającymi tę miejscowość spośród okolicznych wsi. Sami schönwaldzianie kultywowali swą odmienność, tworząc społeczność raczej zamkniętą na zewnętrzne wpływy. Odrębność i wyjątkowość wsi utrzymana była do 1945 roku, kiedy to jej mieszkańcy musieli opuścić swą małą ojczyznę. W okresie powojennym ze względów politycznych nie można było w Polsce mówić i pisać o tej „wyspie niemieckości” i dopiero w ostatnim czasie została przywrócona z niepamięci jej nietypowa historia i wielowiekowa odmienność. Wystawa *Schönwald – wieś z przeszłości* była pierwszą powojenną prezentacją tego zagadnienia.

²³ Wystawa *Schönwald – wieś z przeszłości* – kurator: Bożena Kubit, oprawa plastyczna: Tomasz Kokott, termin: 16.06 – 1.10.2013, miejsce: Muzeum w Gliwicach – Willa Caro.

²⁴ Z niem. „piękny las”.

Bazą wyjściową do przygotowania ekspozycji stał się zachowany w gliwickim Muzeum liczny zbiór archiwalnych fotografii pochodzących z 1. połowy XX wieku, ukazujących życie i działalność mieszkańców Schönwaldu. Niestety, na Górnym Śląsku przetrwało niewiele eksponatów związanych z tą społecznością. Realizacja wystawy oraz całego projektu była możliwa dzięki nawiązaniu współpracy z instytucjami i osobami prywatnymi w Niemczech, w szczególności z Muzeum Górnośląskim (Oberschlesisches Landesmuseum) w Ratingen i Arbeitskreis Schönwald / Oberschlesien – Dokumentation zu Geschichte und Kultur w Butzbach oraz byłymi mieszkańcami wsi i ich potomkami.

W oparciu o obiekty zgromadzone z tych różnych ośrodków i miejsc zaprezentowano na ekspozycji historię, kulturę i obyczaje mieszkańców Schönwaldu. Przedstawiono ich unikalne stroje, zarówno pokazując liczne archiwalne fotografie przedwojenne (niestety, czarno-białe, nieoddające bogatej kolorystyki strojów), jak i wypożyczone z Niemiec oryginały. Stroje i obrzędowość prezentowane były ponadto przez kopię unikatowego filmu z 1935 roku, dokumentującego przebieg uroczystości weselnych w Schönwaldzie²⁵. Ukazano także odrębną mowę schönwaldzką, zarówno w wersji pisanej, jak i do odsłuchu, oraz społeczną izolację schönwaldzian i niezwykle powtarzalność nazwisk w kolejnych pokoleniach. Na ekspozycji znaczącą rolę odgrywały hafty schönwaldzkie, popularne w okresie międzywojennym, a także historia wyjątkowej gliwickiej kurtyny teatralnej haftowanej przez kobiety z Schönwaldu²⁶.

Ekspozycja przybliżyła także nieprzebadane wcześniej tragiczne dzieje tej społeczności w 1945 roku, powiązane z działaniami frontowymi i wysiedleniem tamtejszych mieszkańców, oraz obecne ośrodki życia i działalności schönwaldzian w Niemczech.

W związku z międzynarodowym aspektem wystawy i całego projektu wszystkie napisy na ekspozycji były w dwóch językach – polskim i niemieckim.

Uzupełnieniem wystawy stała się dwujęzyczna, polsko-niemiecka publikacja pod tym samym tytułem [Oczko, Kubit 2013] przygotowana przez Joannę Oczko i Bożenę Kubit w oparciu o historyczne, przedwojenne publikacje na temat tej wyjątkowej wsi, z wykorzystaniem opracowań powojennych, głównie niemieckich oraz wspomnień byłych mieszkańców Schönwaldu. Jest to prezentacja historii wsi, jej odrębności, m.in. wyjątkowej mowy schönwaldzkiej (w publikacji są przykłady dialektu schönwaldzkiego) oraz strojów i zwyczajów. Bogato ilustrowana archiwalnymi

²⁵ Film pozyskano z Muzeum Holokaustu (United States Holocaust Memorial Museum) w Waszyngtonie w USA. Jest on obecnie dostępny w Internecie: <https://www.youtube.com/watch?v=l3-miFmU2-Jg&t=579s>, data odczytu: 20.07.2017.

²⁶ Teatr wraz z kurtyną został w 1945 roku zniszczony przez żołnierzy Armii Czerwonej.

zdjęciami zawiera także podstawową bibliografię tematu. To pierwsze po 1945 roku książkowe opracowanie tego zagadnienia ukazujące się w Polsce.

Wernisaż wystawy odbył się w ramach tzw. *Dnia schönwaldzkiego*, kiedy to do Gliwic przybyli z Niemiec byli schönwaldzianie i ich potomkowie. Ich liczny udział w uroczystościach, uświetniony tradycyjnymi strojami, świadczył o znaczeniu tego wydarzenia. W ramach oprawy wernisażu odbył się koncert pieśni w mowie schönwaldzkiej w wykonaniu chóru *Arbeitskreis Schönwald*, zarówno pieśni tradycyjnych, jak i nowych, powstałych w okresie powojennym jako wynik tęsknoty za rodzinnymi stronami. Ponadto Magdalena Botschek, była mieszkanka Schönwaldu, zaprezentowała technikę tworzenia unikatowych haftów, z jakich w latach 30. XX wieku słynęła miejscowość, a potomek schönwaldzian, historyk niemiecki Sebastian Grois przedstawił wykład o historii wsi zapisanej w nazwiskach i przydomkach jej mieszkańców.

O międzynarodowym znaczeniu wystawy świadczy jej późniejsza prezentacja w Muzeum Górnośląskim (Oberschlesisches Landesmuseum) w Ratingen w Niemczech w 2014 roku. Za projekt *Schönwald – wieś z przeszłości* zostałam uhonorowana w 2014 roku Nagrodą Prezydenta Miasta Gliwice w dziedzinie kultury.

* * *

Zaprezentowane powyżej projekty w ramach cyklu *Wielokulturowość Gliwic* w znaczący sposób wpłynęły na lokalne środowisko. Etnograficzne poszukiwania kontekstów kulturowych do poszczególnych projektów wymagały kontaktów z przedstawicielami poszczególnych społeczności, poznania nie tylko ich historii i stanu aktualnego, ale także zasobów kulturowych, widzenia świata itp. Działania te pokazywały niezbadane i nieopisane wcześniej wątki z przeszłości i teraźniejszości Gliwic, a także spowodowały nawiązanie więzi, które pozostały na dłużej, oraz mocno zaktywizowały lokalne środowisko do dalszego odkrywania i pielęgnowania tego typu niematerialnego dziedzictwa przeszłości. Wyrazem tego są liczne wydarzenia odbywające się w Gliwicach w ostatnich latach, takie jak coroczne Dni Kultury Ormiańskiej, organizowane przez Związek Ormian w Polsce, oprowadzania szlakami Żydów lub ewangelików gliwickich organizowane przez różne środowiska i wiele innych wydarzeń²⁷.

Jednak najważniejszym wynikiem jednego z wymienionych projektów było zaangażowanie się wielu środowisk społecznych oraz gliwickiego Muzeum w rato-

²⁷ W nurcie wielokulturowości Gliwic mieszczą się także Wieczory z Romami, organizowane przez Stowarzyszenie Romów w Gliwicach, choć w gliwickim Muzeum projekt poświęcony Romom nie został jak na razie zrealizowany.

wanie i renowację dawnego żydowskiego domu przedpogrzebowego w Gliwicach²⁸. Trwający w latach 2012–2016 remont budynku, sfinansowany z budżetu Miasta Gliwice, doprowadził do uratowania obiektu i przywrócenia mu dawnej świetności²⁹. Od stycznia 2016 roku działa w nim nowy oddział Muzeum – Dom Pamięci Żydów Górnośląskich, którego zadaniem jest nie tylko badanie i prezentowanie społeczności żydowskiej w tym regionie, ale także pokazywanie wielokulturowości tych ziem i podejmowanie działań na rzecz tolerancji. W oddziale tym zrealizowana zostanie w najbliższym czasie wystawa stała *Żydzi na Górnym Śląsku*.

Poza projektem *Wielokulturowość Gliwic* Muzeum w Gliwicach przez ostatnie dziesięciolecie podejmuje szereg inicjatyw pokrewnych tym zagadnieniom. Od 2003 r. realizuje Gliwickie Dni Dziedzictwa Kulturowego, w ramach których także podejmowane były zagadnienia różnorodności i tolerancji, m.in. oprowadzano po obiektach i miejscach pamięci związanych z różnymi społecznościami i kulturami. Zagadnienia te są prezentowane na stałej wystawie historycznej w Zamku Piastowskim³⁰. Ponadto wydawane były tematyczne publikacje i realizowane liczne wykłady i spotkania związane z wielokulturowością regionu.

Na zakończenie ponownie chcę zwrócić uwagę na zagadnienie bycia etnografem w muzeum regionalnym.

Przedstawione powyżej projekty badawcze i wystawiennicze wymagały badań zarówno typowo etnograficznych, jak i typowo historycznych, takich jak poszukiwania archiwalne, praca ze starymi dokumentami itp. Praca w muzeum regionalnym, będącym najczęściej muzeum wielodziałowym, znacząco wpływa na badania oraz działania wystawiennicze i popularyzatorskie zatrudnionych tam osób, przedstawicieli różnych dziedzin humanistyki. W codziennych kontaktach przekazują oni sobie nawzajem odmienne spojrzenia na podejmowane zagadnienia oraz metody badawcze i interpretacyjne, typowe dla poszczególnych dziedzin nauki. Takie współdziałanie znacząco poszerza perspektywy badawcze i wzbogaca realizowane projekty.

²⁸ W ratowanie budynku zaangażowana byłam jako prezes Stowarzyszenia „Pamięć-Zikaron” wspomnianego powyżej, a w latach 2013–2016 byłam pełnomocnikiem dyrektora Muzeum do spraw rewitalizacji tego obiektu. W ramach tych prac opracowałam, wraz z innymi osobami, koncepcję zagospodarowania i przyszłego funkcjonowania nowego oddziału Muzeum oraz scenariusz wystawy stałej *Żydzi na Górnym Śląsku*.

²⁹ Za rewitalizację obiektu i stworzenie nowego oddziału Muzeum w Gliwicach zostało uhonorowane wyróżnieniem w Konkursie na Wydarzenie Muzealne Roku 2016 *Sybilla* w dziedzinie: konserwacja i ochrona dziedzictwa kultury.

³⁰ Wystawa *Gliwice – miasto wielu kultur* – kurator: Damian Reclaw, Monika Michnik, Bożena Kubit; oprawa plastyczna: Piotr Gara; termin: 2008–nadal; miejsce: Muzeum w Gliwicach – Zamek Piastowski.

Uogólniając: etnografia to – jak nauczał prof. Czesław Robotycki – nauka marginesów, nie tylko w znaczeniu podmiotu badań, czyli różnych społeczności będących poza głównym nurtem kulturowym. Można ją uważać za naukę marginesów także dlatego, że działa na marginesach innych nauk humanistycznych, czerpiąc z nich i wykorzystując ich zasoby i metody badawcze. Takie działania, mieszczące się w popularnym obecnie nurcie badań interdyscyplinarnych, poszerzają znacznie perspektywy badawcze i prowadzą do ciekawych wyników.

Badanie nurtu wielokulturowości miasta lub regionu wymaga takiej poszerzonej perspektywy badawczej, łączenia metod badań typowo historycznych, jak np. poszukiwania archiwalne, z typowo etnograficznymi, jak np. wywiady. Działania takie, prowadzone „na marginesach” różnych nauk humanistycznych, wnoszą dodatkowe wartości i przynoszą ciekawe wyniki.

Projekt *Wielokulturowość Gliwic* będzie – mam nadzieję – kontynuowany. Tematów badawczych jest nadal dużo, a bohaterami projektu będą ci wszyscy, którzy przyczynili się do rozwoju miasta i wpłynęli na jego zróżnicowanie i różnorodność, niezależnie od narodowości, pochodzenia i wyznawanej religii.

Bibliografia

Bąba Wiesław Jan

2010: *Początki Politechniki Śląskiej*, Gliwice: Muzeum w Gliwicach.

Isakowicz-Zaleski Tadeusz

2001: *Słownik biograficzny księży ormiańskokatolickich i księży rzymskokatolickich pochodzenia ormiańskiego w Polsce w latach 1700–2000*, Kraków: Ormiańskie Towarzystwo Kulturalne.

Kubit Bożena

2001: *Ormianie w Gliwicach*, Gliwice: Muzeum w Gliwicach.

2003: *Ewangelicy w Gliwicach*, Gliwice: Muzeum w Gliwicach.

2005: *Żydzi gliwicy – The Jews of Gliwice – Juden in Gleiwitz*, Gliwice: Muzeum w Gliwicach.

2010: *Gliwicy Kresowianie*, Gliwice: Muzeum w Gliwicach.

Kubit Bożena (red.)

2006: *Żydzi gliwicy*, Gliwice: Muzeum w Gliwicach.

Oczko Joanna, Kubit Bożena

2013: *Schönwald – wieś z przeszłości*, Gliwice: Muzeum w Gliwicach.

Reclaw Damian, Bąba Wiesław J.

2015: *Profesorowie lwowscy na Politechnice Śląskiej*, Gliwice: Muzeum w Gliwicach.

Tracz Bogusław (red.)

2012: *Kresowianie na Górnym Śląsku*, Katowice-Gliwice: Instytut Pamięci Narodowej – Komisja Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu. Oddział w Katowicach; Muzeum w Gliwicach.

Zagajewski Adam

2007: *Dwa miasta*, Warszawa: Zeszyty Literackie.

Bożena Kubit

Ethnographer in the City. The Multiculturalism Project in the Museum in Gliwice

Discovering local cultural heritage is one of the main tasks of regional museums. After the changes of the late twentieth century, it became possible to test and offer many previously unspoken aspects of the past and the present, including those related to minorities and multiculturalism. Since 2001, the Museum in Gliwice has been carrying out an original cycle on multiculturalism of the city and of the region. Within the cycle there have been launched the following projects: *Gliwice Armenians* (2001), *Evangelicals in Gliwice* (2003), *The Jews of Gliwice* (2005), *Gliwice Kresowianie (pre-war population of the Eastern Poland)* (2011), *Schönwald – the Village of the Past* (2013). These activities included research programs, exhibitions, publications, and also conferences, shows, meetings, etc. Each of these projects is briefly described. In conclusion, I want to emphasize the importance of cooperation of the museum ethnographer in the multi department museum with representatives of other humanities, and the impact of such projects on the local community.

Keywords: multiculturalism, Museum in Gliwice, exhibitions